

КЕНИМЕХ РАЙОНЫ ҚАЗАҚЛАРЫ ТИЛИНИҢ ИЗЕРТЛЕНИҢ
Ы.А.Қуттымуратова – филология ғилмлері бойынша философия докторы, доцент
Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты
Г.К.Қумақбаева - үлкен оқытыушы

Наўайы мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: қадимий тарих, она тили, оғзаки адабиёт, сўз жазбадорлиги, бой маданият.

Ключевые слова: древняя история, родной язык, устная литература, словарное богатство, богатая культура.

Key words: ancient history, native language, oral literature, word appeal, rich culture.

Кенімех районы 1926-жылдың 16-июнында Кенімех қазақ-қарақалпақ автономиялы районы дүзиліуі ҳаққындағы қарар қабыл етилди. Кенімех Республика Орайы Атқарыу Комитетине қарайтуғын автономиялы район етип белгиленди ҳәм 1926-жыл 29-сентябрьде дүзилди. Кенімех районы Наўайы ўлаяты орталығында жайласқан болып, шығыста Нәўбәхәр, арқа-шығыстан Нурата, батыстан Тамды, Ушқудық, кубладан Қызылтепа районлары, батыстан Бухара ўлаятының Пешку районлары менен шегараласқан. Оның жер майданы 15,5 мың кв. км, 14 түрли миллет ўәкиллери жасайды.

Кенімех Бухара үлкесиниң ең әйемги суўғарылатуғын дийқаншылық районларынан болған. 1975-1976-жылларда Кенімехтиң Арабон, Қумрабад ҳәм Шардара аўыллары қасында излеп табылған әйемги аўыл ылашықлары усылар қатарынан есапланады. Бул аўылларда ислам дәуиринде муг аты менен тилге алынған диний сыйыныўшы адамлар жасаған.

Қазақ тили түркий тиллериниң қыпшақ топарының қыпшақ-ноғай бөлимшесине киреди. Ерте ўақытлардан қазақлар араб жазыўын қолланған. 1929-39-жыллары латын әлипбесинен пайдаланған. 1949-жылдан рус (кириллица) графикасына тийкарланған мәмлекетлик жазыўда жаза баслады. Қазақ алфавитинде 42 ҳәрип бар. Рус тилиндеги 33 ҳәрипке қосымша: ө, ұ, і, у, ғ, қ, һ ҳәриплер таңбаланған. Шексиз кең территорияға қарай қоныс басқанына қарамастан, қазақ тили жеке диалектлерге бөлинбейтуғын монолитли (бир тутас) тил [3]. Онда жекелеген говорлық өзгешеликлер ғана бар. Әйемги заманнан берли дөрелген бай әдебий ғәзийнеси бар.

Өзбекстанның Наўайы ўлаятындағы Кенімех районында тарийхый орынлар көп. Аты аңызға айланған әулийе адамлардың қәбири, бар болып, булар туўралы аңызлар өткен өмирден саза шертип, әўладқа үлги болары сөзсиз. Соның бири Қылыш Ата туўралы аңыз. Қылыш Атаның ҳақыйқы аты - Саид Бурханидин. Ол жүдә күшли, муқаддес әулийелердиң бири болған. Әкеси Камалидин меккелик болып, бизиң елимизге араб халифалығы үстемлик еткен дәуирде келген. Сонда пайытта Қырөзген деген патшалық болып, оған Илгим ағзам деген адам бийлик етипти. Илгим ағзамның жүдә шырайлы, ақыллы бир қызы бар екен. Камалидин сол қызға үйленеди. Арадан көп ўақыт өтпей-ақ өз патшалығының жұмысы менен Камалидин Меккеге жол алады. Елде жүкли болып қалған хаялы айы-күни жетип, аман-есен босанып ул туўады. Көп жыллар өтеди, бірақ Камалидин елге қайтпайды. Сөйтип бийгүна гөдек әкесиз өседи. Саид Бурханидиннің бар өмири ағайинлериниң қолында өтеди. Жаксы билим, үлгили тәрбия алады. Бир күни Саид Бурханидинге аспаннан ат пенен қылыш түседи. Сол күннен басылап ол бәле-апатты қайтаратуғын қәсийетке ийе болады. Ағайини бул дүньяны тәрк еткен соң Саид Бурханидин мәмлекет басқарыўын өз қолына алады. Бир күни ол өзиниң әтирапындағы хызметкерлерин жыйнап мәжилис өткереди. Сонда қылышын қынынан суўырып алып ортаға қояды. Сол пайытта қылышқа қонған шыбын еки бөлинип түседи. Мәжилис қатнасыўшылары бул көриниске ҳайран қалады. Сонда Саид Бурханидин былай дейди: - Кимде-ким халыққа зулымлық етип, әдалатсызлық ислесе

бағанағы шыбынның кебин кийеди. Саид Бурханидин елин көп жыллар даўамында әдалатлылық пенен басқарады. Әдиллик пенен ис жүргизген патшаға, оның ели менен жерине қызыққан душпанлары жақын келе алмай бармақларын тислейди. Сөйтип ол Қылыш Ата (Қылышлы Ата) атанып кетеди. Қылыш Ата өлер алдында урпақларына: - Егер жаў келсе, "я баба, жаў келди" деп атым менен қәбиримниң қасынан шаўып өтсеңизлер, мен шығып жаўды қыйратаман" - дейди. Арадан бирнеше жыллар өтеди. Урпақлары Атаның сөзин сынап көриў нийети менен "Жаў келди" - деп қәбир жанынан шаўып өтеди. Сонда Қылыш Ата: - "Қәне жаў? Жаў қайда?" - деп қылышын қолына алып жүгирип шығады. Бірақ ҳешқандай жаў жоқ екенин билген Ата: "Басың босағана тиймей жаның шықпасын!" - деп урпақларына терис пәтиясын берипти. Ғарғысқа ушыраған урпақлары қартайғанда балаларына хұрметсиз болып азап пенен көз жумған екен деседи. Құпия сырларды ишине бүккен жыллар ағын суўдай өтип кетти. Совет хұкметти тусында қәсийетли бабалар арўағы қозғалып, аяқасты болды. Сол жылларда Қылыш Ата қәбири жатқан жерди де егислик жерлерге қосып жибереди. Сонда қәбир қасына жақынлаған тракторлардың моторы өз-өзинен өртенип кете берген. Сөйтип қәсийетли қәбир басына ҳешким жақын бара алмаған. Соннан кейин де әулийе қәбири қараўсыз, қамыс болып жатқан. Талай жанларды дәртинен азат екен, перзентсиз жанларға перзент берип қуәнтқан ата қәбири ескерткишсиз қала берди... Арадан жыллар өтип ата-бабалар әрман еткен Ғарезсизликтиң ақ таңы атты. Сол таң әулийе қәбирине де көплеген нұр шашты. Көплеген азаматлар баслама көтерип, оны район азаматлары менен турғынлары қоллап-қууатлап Қылыш Ата қәбири қайта тикленди, басына гүмбез салынды. Хәзир бул Ата гүмбези көпшиликтиң зиярат орнына айланған. Усы Кенімех районының Қарақ орайында Қарақ Ата, Мәденият аўылында Аршабийке - Қыз әулийе, Қызылқум тәрәпинде Қулақан әулийе, Жалаўлы әулийе, Бесқыз әулийе, Үш мазар - Үштөбе атлы аты аңызға айланған әулийелер бар. Әсирлер гүўасы Шардара төбешиги де тарийхый орынлардың бири саналады [1].

Кенімех районы орайынан дерлик 120 км узақлықта, "Узынқудық" аўылында жайласқан "Қанарбай ата" зиярат орны ўәлаяттағы тарийхый орынлардан бири есапланады. Бул жерде "әулийе" деп тән алынған Қанарбай атаның қәбири бар. Өз билимин ийгиликли ислерге сарплап, ел арасында үлкен хұрмет ҳәм итибарға сазаўар болған. Ол инсан жақын өтмиште жасап өткенлиги себепли, ол ҳаққында базы бир тарийхый дереклер бизге шекем жетип келген. Айбас улы Қанарбай ата 1836-жылда райондағы "Узынқудық" ширкет хожалығының "Аюртен" аўылында дүньяға келген. Оқып билим алыўға шараяты болмағанлығы себепли, етикшиге шәкирт түседи. Етикшилик өнерин үйренип, елдиң хызметин ислейди. Сондай-ақ, барабарында диний билимге ийе болған адамлардан билмегенлерин сорап үйренеди. Сол себептен ол диний саўатлылығын шығарады. Қанарбай ата жаслығында аўылдан өтип-қайтатуғын кәрўанларды қызығыўшылық пенен гүзете турып, өзи де үлкен қалаларға барыўды, илим үйрениўди арзыў етеди. Хәқыйқаттан нийетленген арзыў ҳәм қызығыўшылық себепли, ол бир кәрўанбасыға хызметши болып жұмысқа түседи ҳәм

кэрўанға қосылған ҳалда Бухара қаласына жол алады. Арадан бирнеше мүддет өткеннен соң, Бухарадағы "Кўкалдош" медиресине тәлим ала баслайды. Оқыўда да зийреклиги, билими ҳәм үйренген өнери менен устазлар ҳәм теңлеслериниң ҳүрметине миясар болады.

Кенимех сөзиниң этимологиясына келсек:

Иран патшасының улы Шопур Туран усы үлкеде жасаған Мехрибону гөззалға ашық болады ҳәм оған үйленеди. Ашығы ҳүрметине Зарафшан дарьясынан суў жолы - канал қаздырып, оған Кенимехр деп атама береді. Әсирлер даўамында Кенимехр сөзи өзгерислерге ушырап Кенимех деп аталып кеткен деген рәўият бар.

Екинши рәўиятта Мех Ата кәни деген мәни береді: "Кен" сөзи парсы тилинде "Дәрья тармағы яки канал ҳәм суў жолы, жап" деген мәниге ийе. Сол себебли, ол Кенимех деп аталып кеткен делинеди.

Үшинши рәўиятта "Кенимех" атамасы тил билими тәрәпинен анализленсе, "Кен" ҳәм "Мех" киби еки сөзден келип шыққан атама. Атаманың биринши буўынындағы "Кен" сөзи "арна, дәрья тармағы яки салма" мәнилерин аңлатқан. Екинши буўынындағы "Мех" бирикпеси негизинде "mex" яки "mug"

Әдебиятлар

1. "Заң газети", 199 (1005), 15.11.2006. Авторы: Серикбай Өзбек улы.
2. Топоров В. Миф. Ритуал. Символ. Образ: Исследование в области мифопоэтического. -М.: 1995.
3. Кобланова А. Казак соз этикету. -Алматы: 2001.

РЕЗЮМЕ

Мақолада Кенимех қозоқлари тарихининг тадиқ қилинишига шарҳлар берилиши билан бирга уларнинг тилидаги хусусиятлар ҳақида атрофлича сўз боради. Тадиқот объект сифатида Кенимех тумани қозоқлари тилидаги ўзига хос хусусиятлар атаб ўтилади. Мақолада қозоқ адабиётининг бебаҳо мерослари ва бой оғзаки ижоди кенг очиб берилди. Шунингдек, қозоқ тилининг келажак авлодга соф ҳолида етказилиши муҳим аҳамияга эга эканлиги ҳақида ҳам фикр билдирилган.

РЕЗЮМЕ

В статье подробно исследуется история казахов Кенимехского района наряду с обзором об их языковых особенностях. Объект исследования - особенности языка казахов Кенимехского района. В статье раскрывается бесценное наследие казахской литературы и богатое устное творчество. Отмечено важное значение, чтобы казахский язык передавался следующему поколению в чистом виде.

SUMMARY

The article provides a detailed study of the history of the Kenimex Kazakhs, as well as features in their language. The object of research is the peculiarities of the language of the Kazakhs of Kenimex district. The article reveals the invaluable heritage of Kazakh literature and rich oral tradition. It is also important that the Kazakh language is passed on to the next generation in its purest form.

MATEMATIK TERMINLAR DERIVATSIYASINING LEKSIK-SEMANTIK USULI

O.A.Ruzmetova – doktorant
Urganch davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: leksik derivatsiya, soʻz yasalishi, leksik-semantik usul, yasama soʻz, affiksatsiya, suffiksatsiya, prefiksatsiya.

Ключевые слова: лексическая деривация, словообразование, лексико-семантический метод, производное слово, аффиксация, суффиксация, приставка (префиксация).

Key words: lexical derivation, word formation, lexical-semantic method, derivative word, affixation, suffixation, prefix.

Leksik derivatsiya mexanizmlari turli tillarda turlichadir. Soʻz yasalishi alohida soha sifatida rivojlangan. "Soʻz yasalishi", tilshunoslikning alohida sohasi (boʻlimi) sifatida, soʻz yasash va u bilan bogʻliq birliklar, hodisalar haqidagi, umuman aytganda, soʻz yasash tizimi haqidagi taʼlimotdir[1]. Bundan tashqari manbalarda "Soʻz yasalishi" ga quyidagicha taʼrifni ham uchratish mumkin: "Soʻz yasash, umuman, qanday usul, qanday vosita bilan boʻlmasin, yangi soʻz hosil qilishdir. Soʻz yasalishi tilshunoslik fanining ayrim bir boʻlimi, mustaqil lingvistik soha, tarmoq boʻlib, u soʻzlarning yasashini, yangi soʻz hosil qilishning qonun-qoidalarini, modellarini, vositalarini, shu bilan bogʻliq holda, soʻzlarning strukturasi tekshiradi"[2]. Xuddi shunday mulohazalar boshqa bir qator manbalarda ham keltirilgan. Ushbu mulohazalarga umumiy qaraganda "Soʻz yasalishi" – qanday usul, qanday vosita bilan boʻlmasin, yangi soʻz hosil qilish yoki tilda mavjud boʻlgan lugʻaviy birliklar bazasida yangi soʻz hosil qilish imkoniyati sifatida tushunish mumkin.

Yasama soʻz shakllanishi bilan boʻliq boʻlgan derivatsiyaning barcha koʻrinishlari leksik derivatsiya tarzida talqin etiladi [3]. Asos qismdan maʼlum bir vosita yordamida u bilan mazmuniy bogʻliq boʻlgan yangi leksema hosil qilinishi leksik derivatsiya hisoblanadi.

Yasashga asos qism bilan yasalma mazmuniy mundarijasida umumiylik bilan oʻziga xoslik belgilari mavjud boʻladi. Har ikki qismda takrorlanayotgan sema ularning umumiylikni koʻrsatsa, denotativ semalarning boshqa-boshqaligi ularning oʻziga xosligini namoyon qiladi[4]. Masalan, "markaz" asosidan -iy yasovchi vosita yordamida markaziy leksemasini yasash mumkin. Bunda har ikkala "markaz" va "markaziy" soʻzlarida "markaz" soʻzi takrorlanadi va bu qism ifodalangan sema ularning mazmuniy bogʻliqligini va umumiylikni taʼminlagan.

Har bir til oʻzining derivatsion imkoniyati va resurslariga ega boʻladi va bu har xil tillarda deyarli oʻxshash yoki aksincha har bir tilning oʻziga xos xususiyatlariga ega boʻlishi ham mumkin. Har bir tilda leksik semantik usul mavjuddir. Leksik-semantik usul bilan soʻz yasash soʻz maʼnosining oʻzgarishi, maʼnoning koʻchishi orqali yangi maʼnoli soʻzning yuzaga kelishi boʻlib, semantik yoki leksik semantik usul yordamida soʻz yasash tarixiy taraqqiyot jarayonida tildagi ayrim maʼnolar orasidagi boʻlanishlarning yoʻqolib ketishi, soʻzning ayrim shakllarida yangi leksik maʼnoning yuzaga kelishi bilan bogʻliqdir. Masalan, "uch" soʻzining maʼnolarini tahlil qiladigan boʻlsak: